

Képtelen „képesse tevés”

1. *2014. október 26–27-én zajlott Uppsalában az Északi Afrika-napok című konferencia,¹ amelynek egyik szekciójában én is előadtam. Előadásom a doktori kutatásom összefoglalása volt. A kutatás egy 24 hónapos terepmunkán alapul, amelyet Sierra Leonében 2008 és 2011 között végeztem, több részletben, fogyatékos emberek csoportjai, elsősorban a gyermekbénulástól sújtott városi koldusok között. Az évek során megismertem a fogyatékosmozgalom minden jelentős intézményi szereplőjét a nemzetközi NGO-któl az állami intézményeken át a helyi fogyatékoszervezetekig, és számtalan ismerősre és baráttra leltem a Sierra Leone-i civil társadalom berkeiben, valamint a fogyatékos koldusok közt. Magyarországon eddig még csak részletek jelentek meg a kutatás eredményeiből.² Az uppsalai konferencia után úgy éreztem, eljött az ideje, hogy a hazai közönségnek is beszámoljak a kutatás számomra legfontosabb tanulságairól.³*
2. A fogyatékkal élőkre, közülük is különösen azokra, akik szegény, fejlődő országokban élnek, sokszor tekintenek úgy, mint kiszolgáltatott áldozatokra. A fogyatékosok jogaiért küzdő szervezetek ezért Afrikában legfőbb feladatuknak tekintik a fogyatékosok és fogyatékoszervezetek „képesse tevését”, azaz „megerősítését” (*empowerment*). „A fogyatékos emberek felemelése nélkül a millenniumi fejlesztési célok megvalósíthatatlanok” – hallottam sokszor NGO-találkozók alkalmával Sierra Leonében. Bár ez a megfogalmazás magától értetődőnek hangzik, saját tapasztalataim alapjaiban kérdőjelezték meg azt a fogyatékosképet, amelyen alapul. Azok a fogyatékos emberek, akiket megismertem, a legkevesbé sem tartották magukat áldozatoknak, és nem is viselkedtek úgy. Elképesztő kitaratásról, tudatosságról és találékonyságról tesznek tanúbizonyságot nap mint nap, és szükségük is van erre ahhoz, hogy életben maradjanak a társadalombiztosítási szolgáltatások teljes hiánya mellett. Az volt a benyomásom, hogy a nyugati típusú NGO-k, amelyek sok tekintetben meghatározzák a fogyatékospolitika irányát, képtelenek észrevenni ezt az erőt, annyira készpénznek veszik azokat a sztereotípiákat, amelyeket nagyrészt saját maguk állítanak elő és terjesztenek. Ezért paradox módon a „megerősítő” politika ahelyett, hogy a fogyatékos társadalom erejének elismeréséből indulna ki, a kiszolgáltatottságuk elleni harcban merül ki, ezzel is hozzájárulva a fogyatékos emberekkel szembeni lenéző és atyáskodó attitűd erősítéséhez. Az emberjogi szervezeteknek az az alapállítása, hogy a fogyatékos emberek nehéz helyzetét a diszkrimináció okozza. Ez érthető feltételezés, hiszen számtalan példát találhatunk erre a fajta diszkriminációra környezetünkben és a világban. Érdeemes azonban elidőzni annál a kérdésnél, hogy milyen mögöttes tartalma lehet ennek a gondolatnak a fejlődő világban.
3. Az az elméleti váz, amelyre a nemzetközi fogyatékosmozgalom az elmúlt harminc-negyven évben felépítette a követeléseit, a fogyatékoság úgynevezett társadalmi modelljét tekinti alapnak. E szerint a fogyatékoság nem a sérült testben, hanem a társadalomban keletkezik azáltal, hogy a társadalom nem képes válaszolni a fogyatékos emberek eltérő igényeire. Ez a felismerés a maga helyén és idejében forradalmi jelentőségű volt, hiszen lehetővé tette, hogy a fogyatékos emberek ne több részvétet, hanem fogyatékosbarát politikát követeljenek maguknak. Azonban az, hogy pontosan mit értünk társadalmon, soha nem körvonalazódott, mivel nem is volt rá szükség. Azok a liberális demokráciák, ahonnan a fogyatékosmozgalmak kiindultak, alapnak vették, hogy a politika és a széles társadalom között folyamatosság létezik, ezért nem kezelték külön az egyéni, az intézményi és a strukturális diszkriminációt. Ez az értelmezési keret Sierra Leonében, mint sok más fejlődő országban is, sántít. A valóságban a Sierra Leone-i fogyatékosok sokkal jobban szenvednek a strukturális erőszaktól, amely végső soron nemcsak őket, de a társadalom szegény rétegét, vagyis a nagy többséget sújtja, mint embertársaik ad hoc, rendszertől független diszkriminatív magatartásától. Galtung (1996) az erőszakot egyszerűen úgy definiálja, mint a másiknak való fájdalom- vagy károkozást, és megkülönböztet közvetlen és közvetett erőszakot. A közvetlen erőszaknak könnyű beazonosítani az elkövetőjét, a közvetett

erőszaknak azonban csak a végeredménye látszik: ha egy csoport tagjai konzekvensen és minden tekintetben rosszabbul járnak a többi csoport tagjainál, ott nagy valószínűséggel indirekt erőszak működik, ezért pedig az a struktúra felel, amelyik ezt a fajta erőszakot rendszerszerűen fenntartja, vagyis az állam. Az, hogy a Sierra Leone-i mozgássérültek kétszer olyan hamar halnak, és kilencven százalékkal kevesebb esélyük van befejezni tanulmányaikat, mint európai társaiknak, az hogy gyakorlatilag szakszerű orvosi ellátás nélkül kénytelenek leélni az életüket, sokan közülük hajléktalanként, nyilvánvalóan nem a diszkriminációval magyarázható. Helyesebben a diszkrimináció címkéje lehet az a fa, amelyik eltakarja a strukturális problémákból álló erdőt. A diszkrimináció hangoztatásának az az előnye, hogy a strukturális igazságtalanságok kezelésére a gyökeres változtatás helyett egyéni felvilágosítást javasol. Pontosan ez történik Sierra Leonében, erre utal az elnök hangzatos szlogenje is: „változtass a hozzáállásodon!”, amely Freetown-szerte óriásplakátokon volt látható 2009 és 2011 között. A diszkrimináció ebben a megközelítésben „hozzáállásbeli” problémának minősül, vagyis olyasvalaminek, amit az emberek rossz szocializációjuknak köszönhetően magukban hordoznak. Innen már csak egy lépés az elmaradott kulturális szokások, a tudatlanság és a durva barbárság vádjának általánosítása. A szavak ismerősen csengenek. Az egész gyarmati rezsím morális legitimációját ez a fajta eurocentrikus lenézés adta. Az az antidiszkriminációs politika, amely a diszkriminációt ebben az olvasatban okvetlenül az emberek „elmaradottságából” eredezteti, és semmiképpen nem azokból a strukturális problémákból, amelyeket a nemzetközi közösség által támogatott állam közvetlen beavatkozással vagy közvetett módon, éppen passzivitásával tart fenn, észrevétlenül politikai célokra rendeli alá magát, éppen azért, hogy az egyenlőtlenségek eredetére rákérdező valós politikai kérdéseket igyekszik kizárni a diskurzusából. Így félő, hogy a helyi fogyatékosmozgalom akarata ellenére túsul esik ugyanannak a gyarmatosító logikának, amelyik évszázadokon keresztül az afrikaiak elmaradottságával indokolta a külföldi hatalmak beavatkozásának szükségességét.

4. A diszkrimináció magától értetődő tételezésével a másik baj az, hogy abból indul ki, amit bizonyítani szeretne, ezzel kivonva magát az empirikus kutatás kötelezettsége alól. Valójában arról sincsenek megbízható adatok, hány fogyatékos ember él Sierra Leonében, a puhább adatok pedig teljesen hiányoznak arról, hogy kik ezek az emberek, milyen problémákkal küzdenek, és milyen stratégiákat dolgoznak ki a megoldásukra. Így könnyű fenntartani azt a máshol is élő mítoszt (Ingstad 1999), hogy az afrikai emberek pusztán tájékozatlanságuk miatt kiközösítik fogyatékos társaikat, megtagadva tőlük még alapvető emberi mivoltuk elismerését is. Emiatt az afrikai fogyatékosokat könnyű úgy elképzelni, mint a társadalom szélére sodródott páriákat, akik csupán a felvilágosult eszméket hirdető NGO-társadalom segítségére számíthatnak. Az empirikus kutatás éppen ennek az ellenkezőjére világít rá.
5. Sierra Leone fővárosában, Freetownban a gyermekbénulás megrokkant áldozatait, akik közül a legtöbben koldulásból tartják fenn magukat, érdekes kollektív életformát alakítottak ki. Százszázötven fős csoportokban élnek, foglalt házakban, amelyeket saját maguk tartanak fenn és irányítanak. Ezek a házak nemcsak otthont biztosítanak a gyermekbénulás áldozatainak, de a legtöbb társadalmi és gazdasági szükségletükre is választ adnak. A polioközösségek számos nehézséggel küzdenek, ezek közül is a legégetőbb a szegénység, a lakhatási bizonytalanság, a rossz higiéniai körülmények és a közszolgáltatások hiánya; korántsem a feltételezett társadalmi kirekesztettség. Ellenkezőleg, a *polio-squatok* integráns módon beleágyazódnak a környező közösségekbe, természetes módon részt vesznek azok életében. Ezek a *squatok* tökéletes önszerveződésben élnek, saját vezetőik vannak, és nagyon pontosan körülírt szabályrendszerek irányítják az életüket. A *squatok* fedelet, némi egzisztenciális biztonságot, de legfőképpen erős társadalmi hálót biztosítanak a lakóiknak, akiknek kiszolgáltatottsága ezáltal lényegesen csökken.
6. A *polio-squat* elnevezés azonban azért nem teljesen helytálló, mert bár e helyek vezetői mozgássérültek, a tagoknak csak elenyésző hányada fogyatékos, a többiek között vannak segítők, barátok, házastársak, szexuális partnerek, családtagok, gyerekek, akik mind részesülnek a *squat* védelmében. Valójában egy olyan fordított integrációs modelltől van itt szó, ahol körül-

belül húsz százalék fogyatékos ember integrál nyolcvan százalék nem fogyatékos. A fogyatékosok és nem fogyatékosok között nem létezik társadalmi korlát, csak annyiban, amennyiben a gazdasági hierarchia színezi ezt a különbséget. A legtöbb mozgássérült interjúalanyom arról számolt be, hogy bár tudja, Sierra Leonében nagyon rosszul bántak a szülők a fogyatékos gyerekekkel, de neki magának kivételes szerencséje volt, szerető szülők vették körül, és segítették gyermek- és kamaszkora nagy részében. Nehéz ezekből a történetekből következtetni az embertelen, a fogyatékosokat tudatosan elnyomó és kirekesztő attitűdökre. Ám az is kiderül ezekből az elbeszélésekből, milyen emberfeletti nehézségek árán sikerült a családoknak a fogyatékos gyerekek felnevelése és taníttatása.

7.

Igaz, az élet a *squat*okban nem könnyű, a higiéniai körülmények katasztrofálisak, és nincs értelme akadálymentesítésről beszélni olyan romos házak esetében, amelyekben a mozgássérülteknek magas, csúszós lépcsőket kell megmászniuk, keskeny palánkokon egyensúlyozniuk, pocolyákon keresztül csúszkálniuk napestig. A *squat*ban élő emberek mégsem élnek okvetlenül rosszabbul, mint a környékbeliek nagy része. A megélhetést elsősorban a koldulás biztosítja, de a helyek számtalan műhelyt is működtetnek: a fémműves-, varró-, cipész- és szerelőműhelyek ellátják a szomszéd lakosságot. A szomszédok nemcsak vásárolni, javíttatni térnek be a *squat*okba, de egy-egy italra vagy beszélgetésre is. A *squat*ok tehát korántsem elhagyatott szigetek a városi tájban.

8.

Olyan módon keretezni a fogyatékoságról szóló beszédet, mint ahogy ezt megszokhattuk a Nyugat jóval jobb módú országaiban, három különböző módon áthatja alá az afrikaiak „helyzetbe hozását”, vagyis „képesé tevését” (*empowerment*). Először is kétélű fegyver lehet, ha a társadalom felelősségére hivatkozunk a fogyatékoság kapcsán. Az, ami hatásos érv lehetne politikai rendszerekkel szemben a társadalompolitikájuk bírálataira, egyszerű klisévé alacsonyul, ami úgy mutatja be az afrikaiakat, ahogy ezt hosszú évszázadokon keresztül megszokhattuk: tudatlan barbárokként, akik visszamaradott kultúrájuknak köszönhetik elmaradottságukat, és vice versa. Másodsorban az áldozatidentitás folyamatos erősítése a fogyatékos emberekben azzal jár, hogy megfosztjuk őket annak a lehetőségétől is, hogy ráébredjenek saját óriási erőforrásaikra és eredményeikre, arra amire tényleg büszkék lehetnek, nemcsak a saját társadalmukon belül, de más, gazdagabb országokban élő fogyatékos társaikkal szemben is. Harmadsorban a hipotézisek összekeverése a tényekkel megakadályozza azt, hogy valódi, árnyalt tudást szerezzünk a fogyatékoság problémájáról a globális Dél országaiban, olyan tudást, amely nemcsak az Északon szerzett tudás gépies ismételtetésére épül. Ez nemcsak hogy a Sierra Leone-i fogyatékosokat nem erősíti, de megfosztja a nemzetközi fogyatékosmozgalmat annak lehetőségétől is, hogy tanulhasson a déli országokban élő sorstársak tapasztalataiból.

JEGYZETEK

1 [Conference Book NAD 2014](#).

2 A föld ára. Fejlesztés, demokrácia és egyenlőtlenség Nyugat-Afrikában. Valóság 57(6):6. A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig: az észak–déli kapcsolatok történetének rövid áttekintése. (*East-West, North-South, Development and Underdevelopment: a short history of inequality*.) Ethnographia 2011:2. A bundu asszonyok esete az Amerikai Egyesült Államok elnökével. Az emberi jogok számos hasznáról és haszontalanságáról. (*The case of the Bundu women with the President of the United States. On the use and misuse of Human Rights*.) AnBlok 5 (2011) Akció/kutatás 42–56.

3 A cikkhez kapcsolódó kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 *Nemzeti kiválóság program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

IRODALOM

GALTUNG, JOHAN

1996 Peace by peaceful means: peace and conflict, development and civilization. Oslo–London – Thousand Oaks, CA: International Peace Research Institute – Sage Publications.

INGSTAD, B.

1999 The myth of disability in developing nations. *The Lancet* 354(9180):757–758.